

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ARCHIDUQUE LUIS SALVADOR (1955). *Carros y coches de antaño*. Palma: Talleres Alcover. (Panorama Balear; 43)
- Biblioteca Nacional d'Espanya* [en línia]. <<https://www.bne.es>>
- BRUNET, P. J. (1984). «El transport públic de viatgers per carretera del segle XIX. El servei de diligències a l'illa de Mallorca». *Estudis Baleàrics*, núm. 15, p. 105-132.
- CARVAJAL, A.; GOMILA, A. (2018a). «La diligència correu i les diligències de passatgers a Manacor durant el segle XIX (I)». *Ala Est*, núm. 42 (juliol). Col·lecció «Històries Oblidades: petit recull de relats manacorins», núm. 12, p. 44-46.
- (2018b) «La diligència correu i les diligències de passatgers a Manacor durant el segle XIX (II)». *Ala Est*, núm. 43 (agost). Col·lecció «Històries Oblidades: petit recull de relats manacorins», núm. 13, p. 47-50.
- (2021). «Apunts per a la història del ferrocarril a Manacor (1856-1934)». A: *XI Jornades d'Estudis Locals de Manacor: De poble a ciutat*. Manacor: Ajuntament de Manacor, p. 133-149.
- DODD, W. (1863). *Three Weeks in Majorca*. London: Chapman and Hall, 193, Piccadilly.
- MADOZ, P. (1848). *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Tom XI. Madrid: Imprenta del Diccionario Geográfico.
- Pequeña guía de Manacor e indicador comercial* (1897). Palma: Tipo-litografía de Amengual y Muntaner.
- SAMPOL, R. (1988). *Vapores de las Islas Baleares*. Palma: Miquel Font Editor. (Col·lecció Arca de Noé; 5)
- SAND, G. (1993). *Un hivern a Mallorca*. Palma: Moll.
- SEGÚI, J. M. (1979-1980). «El transport col·lectiu urbà a Palma a finals del segle XIX». *Mayurqa*, volum 19, núm. 1, p. 63-72.
- (1989). «Els mitjans de transport viscuts pels literats i viatgers del s. XIX. Un element més de la societat preturística mallorquina». *Mayurqa*, volum 22, núm. 2, p. 927-936.

Els inicis del turisme a Manacor (II). Aixopluc per als visitants. Les fondes i cases d'hostes

Albert Carvajal Mesquida i Antoni Gomila Grimalt

Com hem vist, gràcies als serveis de les diligències i del ferrocarril els viatgers tenien l'oportunitat d'arribar fins a Manacor. Al llarg dels primers anys, la nostra vila era per a ells un simple lloc de pas camí de les coves d'Artà que no disposava d'edificis singulars o amb caràcter històric com per cridar-los l'atenció. Les antigues instal·lacions conventuals, en estat ruïnós, i la parròquia, amb la figura del Sant Crist, conformaven els únics elements dignes de ser visitats. A l'obra de José Vargas Ponce (1787), emprada com a guia pels primers expedicionaris forans, es pot llegir el següent:

Por razón de estar situada en una fértil llanura, y poseer la nobleza de Palma la mayor parte de su territorio, [Manacor] es de las de mejor gusto en edificios, y casas pertenecientes a dichos señores. La iglesia parroquial conserva la imagen de un Crucifijo digno de ser admirado de todos, tanto por su antigüedad, como por su hermosura. La iglesia y convento de Santo Domingo, son de mediano gusto y tamaño.

Però tot i amb això, quan l'aturada a la vila era obligada, es feia necessari romandre-hi almanco una nit per visitar amb comoditat les coves abans ressenyades, la qual cosa propicià l'obertura de diferents fondes.

Sembla que les primeres cases manacorines d'hostes (d'aquí el nom d'hostals) es remunten al segle XVI. Sebastià Sansó (2018) documenta que a començaments d'aquella centúria ja existia un carrer de l'Hostal a veïnat de la posada de Son Joan Jaume. L'establiment que donava nom a la via era regentat per Pere Llull Alarp i obria el seu portal prop de la cantonada dels actuals carrers de l'Estrella i de Jaume II. Ramon Rosselló i Onofre Vaquer (1991), per part seva, re-

Vista de Manacor cap al 1890, amb les avui impensables siluetes del convent i la parròquia.

cullen la notícia que l'any 1568 el Consell de la Vila estudià la necessitat d'obrir un nou hostel perquè el d'en Cerdà era ple. Curiós document, aquest darrer, que prova com en dates tan reculades hi devia haver un nombre considerable de persones vingudes de fora que requerien d'una casa on romandre-hi i menjar-hi. El convent de Sant Vicenç Ferrer també oferia hostatgeria per als visitants més distingits.

Durant l'epidèmia de pesta de Son Servera de 1820, en el cordó de tropes que tancava els pobles contagiats, s'oferia una fonda a Manacor veïnada de la posada de Son Peretó, «en la cual se guisa y dan de comer y además se venden licores». En un padró d'habitants de 1824 apareix consignat Jeroni Puigserver, hostaler, casat amb Antònia Sureda.

El 5 de setembre de 1841 obria les portes una casa que oferia tota mena de comoditats mitjançant cinc dormitoris i vuit llits, a més de menjador. Amb l'establiment del servei de les diligències l'any 1843, les fondes manacorines començaren a jugar un paper cada vegada més important en la recepció dels viatgers que havien de passar uns dies a Manacor o simplement hi eren de pas. Com hem vist a la primera comunicació, al juliol d'aquell any els bitllets de la diligència es despatxaven a la casa de Josep Picó *Barraixet* i a la fonda del Palau (com a simple hipòtesi, podria ser la fonda que comprarà vint anys després Francesc Femenies?).

El 31 de gener de 1845 naixia a la plaça (?) una nina a qui es posà per nom Catalina. Era filla de Jeroni Puigserver Sureda, d'ofici hostaler, i de Catalina Llull Rosselló. Curiosament, Joan Cortada (1845) escriu el següent de la seva estada a Manacor:

Nos hemos hospedado en una [casa] que llaman fonda, única en el pueblo y en la cual hay dos cosas singulares. La primera es la falta de comestibles, y la segunda es la efigie del fondista que se llama Juan, y á quien se da el dictado de L'amo en Joan. Es hombre de unos cincuenta años, bajo y rechoncho: su traje consiste en un inmenso zapato del color natural del becerro, calzoncillos holgados y que no pasan de mitad de la pierna, camisa y sombrero de grandes alas que no se quita por nada ni por nadie. Como piezas superfluas suprime las calcetas, el chaleco, el corbatín y la chaqueta [...]. Nos ha guisado con arroz un pollo que traíamos y luego por efecto de un grande esfuerzo nos ha ofrecido de su propio refectorio una perdiz escabechada [...]. A las cuatro de la madrugada nos hemos despedido del señor fondista, de quien según la cuenta que nos ha presentado, decimos que vive honradamente con su hacienda y con la ajena.

Els primers dies de maig de 1847 els diaris de Palma informaven que a finals de mes el propietari de la fonda de Manacor (seria encara l'amo en Joan?) tancava l'establiment per estar ocupat en altres negocis. I tenint com tenia la casa amb la suficient comoditat i espai i assortida de tot el necessari per servir de casa d'hostes, desitjava llogar-la a qui volgués continuar amb el negoci o simplement hi volgués viure. I ben segur que trobà llogater perquè a l'agost es feia saber que l'1 de setembre s'inauguraria una nova fonda «al lado de la que había». Aquell establiment tengué les portes obertes fins al 30 de juny de 1850.

El 19 de desembre de 1853 naixia a la plaça del Convent una nina anomenada Magdalena, filla de Marc Gelabert Sureda, fondista, i de Francisca Bosch Artigues. La seva fonda encara funcionava a l'agost de 1855. El mes de desembre la premsa ciutadana anunciava l'obertura d'un nou negoci «en la plaza nombrada de ca s'Hereu, en la que se ofrece un esmerado trato».

El mes de març de 1859, sota el títol «Interessantísimo», alguns diaris publicaven que

en la villa de Manacor y en el mismo despacho de la diligencia-correo que hace su carrera desde dicho pueblo a la capital, se ha establecido una fonda con todas las comodi-

INTERESANTÍSIMO.

En la villa de Manacor y en el mismo despacho de la Diligencia-correo que hace su carrera desde dicho pueblo a la capital, se ha establecido una fonda con todas las comodidades apetecibles y servicio esmerado, pudiéndose decir no deja nada que desear. Igualmente queda abierta una posada pública en el despacho del citado carruaje en esta ciudad, sito en la casa llamada *Posada de Lluch*, en donde los pasajeros encontrarán todo lo necesario a un establecimiento de es-

Publicitat de l'obertura d'una nova fonda el 1858.

dades apetecibles y servicio esmerado, pudiéndose decir que no deja nada que desear. Igualmente queda abierta una posada pública en el despacho del citado carruaje en esta ciudad, sito en la casa llamada Posada de Lluch, en donde los pasajeros encontrarán todo lo necesario a un establecimiento de esta clase.

Possiblement, aquest servei s'associava al progrés i als nous temps, com llegim a una ressenya publicada l'abril de 1859:

Es digna de recomendación la fonda que se ha establecido recientemente en Manacor. Nos place ver que en los pueblos se va planteando todo aquello que contribuya a darles comodidad e importancia.

Al mes de juny de 1860 continuaven les alabances:

Varias personas que han tenido ocasión de permanecer algunos días en la fonda de Manacor, desde la cual efectúa sus salidas la diligencia correo, nos han hecho grandes elogios de aquel establecimiento, tanto por el esmero que se observa en el servicio como por la economía de los precios que tiene fijados. Celebramos que así sea, porque en pueblos de alguna importancia es necesario que no esté desatendido un ramo que proporciona comodidad a los viajeros y facilita la concurrencia de personas forasteras.

Gràcies a les partides de naixement i defunció de dues de les seves filles (el 30 de gener de 1859 i el 29 de gener de 1860, respectivament), sabem que l'establiment era regentat pel ja citat Marc Gelabert Sureda.

Fernando Weyler (1862), parlant de les cases que ell anomena públiques, afirma que

quedan reducidas en los pueblos á malas posadas, faltas de todo lo que desea el viajero, y donde apenas paran los arrieros, y á tabernas. En la ciudad añadiremos las fondas, cafés, botillerías, casas de refrescos. Las fondas conocidas en algún punto como Sóller, Inca, Manacor, etc. son sencillas, sin lujo, y por consiguiente muy acomodadas.

La realitat va ser, però, que totes aquelles cases quedaren eclipsades d'ençà del 1872 per l'obertura de la Fonda Femenias. Gràcies a una notícia publicada aquell any al diari ciutadà *El Anunciador Balear*, sabem que disposava de quaranta habitacions! proveïdes de tot el necessari per al descans del viatger

con salida independiente, ancha y alegre galería para comedor de verano, dos elegantes comedores de invierno, un café magnífica y poéticamente adornado con profusión de espejos con marco dorado y un lindísimo teatro de regular cabida dotado con 26 bonitas decoraciones.

Francesc Femenies Estrany, de qui prengué el nom, és un dels personatges més singulars del segle XIX manacorí, si bé la seva trajectòria vital encara se'n presenta envoltada d'un misteri difícil d'aclarir. No sabem res dels seus primers anys. Hom creu que havia nascut a Ciutat cap al 1826. Que va ser un d'aquells emigrants que, en la primera meitat del segle XIX, partiren cap a l'Argentina a la recerca de fortuna. I també un dels pocs que va tornar amb la bossa plena. No s'ha pogut aclarir per què s'establí a Manacor (si és que ja no hi vivia abans),

però cap al 1865 adquirí una de les parts de l'antic Palau que el Sr. Mariano Orlandis y Dezcallar havia posat a la venda uns anys abans, tal vegada la que funcionava com a fonda. Aleshores, la situació de l'immoble era immillorable: a veïnat de l'església, de la plaça de la Constitució (on es trobava l'ajuntament) i de la plaça de sa Bassa. Ben segur que Francesc Femenies n'era conscient i volgué aprofitar-ho per obrir-li diferents negocis. En un primer moment, la casa d'hostes no va ser una de les seves prioritats. Segons els registres de la contribució industrial, el 1866 ja regentava un cafè amb casino. El 26 de gener de 1867 es casava a la parròquia de Manacor amb Catalina Mas Vich, també de Ciutat. Entre 1867 i 1868 obrí una botelleria que tancà poc després. La progressiva arribada de turistes i el seu coneixement de les coves del Drac el mogueren a habilitar les dues plantes de l'edifici com a casa d'hostes el 1872 i, seguidament, construir-hi un teatre. La primera notícia que en tenim prové de la sessió municipal del 17 de març, quan es llegí una carta signada seva en què exposava el projecte d'aixecar de nova planta un teatre i una fonda mitjançant una subscripció d'accions reintegrables. Després d'uns mesos d'obres, el teatre s'inaugurava el 23 de juny, i passà a ser el primer espai escènic estable del municipi. Per la contribució industrial a què estava obligat, coneixem que tenia les portes obertes entre un i tres mesos a l'any i que disposava d'un aforament de dues-centes persones. El complex es completà amb la reestructuració del cafè, on hi havia taules de billar i de cartes però on no se servien menjars. La mateixa font ens permet afirmar que foren anys complicats. Durant el tercer trimestre de 1873 Francesc Femenies abandonà temporalment la direcció de la casa d'hostes, que passà a mans de Miquel Ferrer Massanet. De fet, no la recobriria fins al 1877. El que sí explotà de manera ininterrompuda va ser el cafè.

La inauguració de la línia fèrria Inca-Manacor el 19 d'abril de 1879 permeté deixar enrere el rudimentari transport per carretera a través de les diligències i facilità una major mobilitat de la gent. Així, per als visitants que partien de Palma amb destí a les coves d'Artà i del Drac, la Fonda Femenias esdevingué una aturada obligada. Gràcies a això, Francesc passà a la història local com el primer manacorí que s'adonà de les possibilitats de les coves i que ho explotà des del primer moment. No només se'l considerà durant anys el guia més experimentat sinó que també procurà als viatgers els mitjans de transport adequats per arribar-hi. Per tot plegat, cal considerar-lo un home amb una gran visió de futur.

El 22 d'abril de 1879 (només tres dies després de l'entrada a l'estació del primer tren que venen mai a la vila), Femenies anunciava a la premsa de Palma un servei de carruatges per als pobles de veïnat o per a passejos fins a les coves d'Artà i del Drac, «de cuyos guías se dispone». A les publicacions del període 1880-1883 no era difícil llegir-hi el següent anunci:

En la acreditada fonda de D. Francisco Femenías (Manacor), se encontrarán en alquiler para ir a cualquier punto de la Isla, carruajes de 4 ruedas con 2 caballerías y una sola, como también están destinados al mismo objeto varios carritos, todo a precios sumamente módicos. Para las Cuevas de Artá, los que se hacían pagar cien reales, valdrán ochenta. Para las ídem del Drach, los de 40 reales, 30. También podrán avistarse con el conductor del carruaje, que encontrarán en la estación del ferrocarril a la llegada de los trenes de once mañana y cinco tarde que lleva el rótulo «Fonda Femenías».

Com veieu, publicitat directa mitjançant preus un 20 % més econòmics dels habituals.

Quan a l'abril de 1881 s'oficialitzava el descobriment de les coves de la possessió de Son Forteza, propietat del senyor Joan Burgués Zaforteza, tota la premsa n'alabà la bellesa i elegància, comparables a les d'Artà i del Drac. Aviat n'hi hagué que hi veren negoci i començaren a lloar la comoditat amb què podien ser visitades ja que els carruatges arribaven fins a la mateixa entrada:

El día 29 del actual es el señalado para inaugurar la entrada y examen de estas grutas, para lo cual la empresa que ha tomado a su cargo este trabajo las iluminará convenientemente, habiendo hecho gastos de consideración para hacer fácil el tránsito y cómoda la permanencia en ella de las personas que gusten visitarla.

L'exhibició continuà l'endemà i, a la fonda, els interessats hi disposaven de carruatges a preus econòmics. Conegudes després com les coves del Pirata, no acabaren d'atreure l'atenció dels visitants i es tancaren. Tornaren a ser explorades a finals del segle XIX i reobertes al públic durant les Fires i Festes de Setembre de 1897, coincidint amb l'exposició agropecuària que se celebrà aquell any.

Les fondes constituïen llavors un negoci en auge, alimentat per la visita dels primers turistes. Els viatgers arribaven amb vaixell als ports de Palma o Alcúdia i eren recollits amb carruatges que els portaven a les fondes, on trobaven cobri i accés a la gastronomia illenca (que no sempre era del seu gust). Una ruta típica consistia a visitar al llarg de vuit dies els eixos paisatgístics i històrics més coneguts de Mallorca segons el següent programa:

- Primer dia: arribada i allotjament.
- Segon dia: Palma-Valldemossa-Deià.
- Tercer dia: Palma-Sóller-Port de Sóller.
- Quart dia: Port de Sóller-Puig Major-Lluc.
- Cinquè dia: Lluc-Torrent de Pareis-Inca.
- Sisè dia: Inca-Artà-coves d'Artà.
- Setè dia: Artà-Manacor-coves del Drac.
- Vuitè dia: carruatge, port i embarcament.

El mes de maig de 1885 s'allotjaren a la fonda les seccions de la societat

coral La Alianza, de Barcelona, i alguns socis de la Unió Obrera Balear, de Palma, les quals eren de pas a Manacor per visitar les coves manacorines. I el 15 d'abril de 1888, uns expedicionaris menorquins arribats a Alcúdia amb el vaixell *Puerto Mahón* en un recorregut subjecte al següent programa:

- Diumenge 15 d'abril: sortida de Maó a les 8.00 h i arribada a Alcúdia, «en donde se tomarán los carruajes preparados, para conducir a los expedicionarios a La Puebla, en donde a las 5 horas y 55 de la tarde saldrán con el tren para Manacor. Se pernosta en Manacor en la acreditada fonda de Femenías».
- Dilluns 16: visita a les coves d'Artà i passar la nit a Manacor.
- Dimarts 17: visita a les coves del Drac i passar la nit a Manacor.
- Dimecres 18: sortida amb tren fins a sa Pobla per visitar l'Albufera; dinar a la fonda de Colomar d'Alcúdia; visita al teatre romà i nit a Alcúdia.
- Dijous 19: retorn a Maó.

A finals d'abril de 1886 els diaris anunciaven un viatge d'esplai fins a les coves, amb anada i tornada el mateix dia. Ens consta per primera vegada que es pagava una entrada depenent de les persones que accedien a la cavitat: entre una i cinc persones el preu era de 7,50 pessetes, i s'incrementaven 1,50 pessetes per cada persona que s'hi afegís. El que és més curiós: es confirmava que Llorenç Morey, que encara n'era el guia oficial (sembla que no es permetia l'accés amb «guies» inexperts), vivia al carrer d'Artà, número 26 de Manacor. L'organització turística començava a fer-se una realitat.

A finals de 1886, Charles W. Wood i un anònim H. C., decidits a explorar les coves d'Artà després d'haver-ne sentit parlar meravelles, planificaren un viatge, en el transcurs del qual pernostaen a Manacor. Durant el viatge, observen la vida local, la indumentària i els costums dels illencs. Parlant de la nostra vila, Wood fa una magnífica descripció no només de la vila sinó també de la Fonda

Publicitat de 1890.

Femenias i dels seus responsables:

[Es tracta de] la localitat més gran de l'illa després de Palma, però molt allunyada d'ella quant a civilització. L'òmnibus del mateix hotel [Fonda Femenias], per començar, ens va mostrar el que estava per venir. Era el vehicle més vell i esquerp que mai no havíem vist. Al principi pensàrem que havíem comès un error, però com que no veíem res de millor, mantinguérem els seients. O, millor dit, vàrem romandre a l'interior: mantenir els seients era una altra qüestió, i més difícil. El conductor va muntar a la seva cadira davantera i donà tres o quatre cops vigorosos al vehicle com a advertència que marxàvem. Justament el mateix tipus de cops que un ha experimentat una vegada i una altra en les màquines de bany franceses, quan el cavall marxa a trot per l'arena i, a l'instant següent, te trobes caigut al terra, amb el cap magolat per haver-te colpejat amb la porta, i un sentiment incòmode de mareig pren possessió de tu. Tan aviat com partírem, H. C., els equipatges i jo mateix acabàrem amuntegats al fons. Cridàrem el conductor perquè s'aturés, però ell, pensant que érem impacients, va encoratjar el fogs cavall a anar més ràpid. Una acció així en un cavall com aquell mai no s'havia vist o sentit abans. Semblava haver vingut directament de les praderies salvatges de l'oest llunyà. El vehicle es balancejava d'un costat a l'altre, amenaçant de bolcar. Posàrem les nostres vides en mans seves: ja havíem fet testament, recordareu, en ocasió de tastar per primera vegada el saïm a Palma i confondre'l amb verí. Patiem per nosaltres, per la nostra càmera i per les plaques de vidre. Pel que fa a la meua maleta que, com un moix, té nou vides, i contenia tots els nostres productes d'higiene, va voltar per tot arreu cercant una sortida tot i els esforços per agafar-la, fins que n'abandonàrem la persecució sense esperança. L'òmnibus va enrevoltar el poble, fins que pensàrem que aquesta vegada realment ens anaven a robar i assassinar [...]. Un cop més ens vàrem equivocar. De sobte, el conductor va travessar una mena de portal dirigint-se cap a un carrer estret, gris, tenebrós i desert que conduïa a una plaça de forma curiosa, amb cases altes i, aquí i allà, balcons oberts d'aspecte moresc.

Voltant el cap de cantó ben aviat arribàrem al nostre destí, la Fonda de Femenias. Tenia un aspecte senzill, però es va demostrar que no era gens incòmoda. A dalt, les habitacions s'obrien des d'un ampli balcó cobert amb vistes al carrer, el qual també donava a la casa una mena d'efecte estival obert i a l'aire lliure. Era pintoresca, amb persianes verdes, plantes enfiladisses, petites taules rodones sobre les quals es trobaven gàbies que contenien ocells empresonats: perdius destinades a la cuina per a profit de l'hotel i el plaer dels viatgers. Aviat, quan se'ns en va posar una al davant, llesta per menjar-la, ens sentírem gairebé com a caníbals. La fonda s'obria a la millor part del poble, just davant de l'església vella. Estàvem immersos en olor de santedat, envoltats d'una atmosfera eclesiàstica. Tenia els seus inconvenients, com descobríem posteriorment. La mestressa de la casa volia que ens sentíssim còmodes i ho va aconseguir. Ens mostrà una bona habitació al final del balcó amb dos llits i la preferírem a dues d'individuals amb un llit cadascuna. La salut depèn de l'aire fresc i d'una certa quantitat de peus cúbics. Aquesta bona dona no parla ni una paraula d'una altra llengua que no sigui la seva, ni tampoc cap altra persona al voltant de l'hotel. Però mai no arribàrem a un malentès. Havíem portat diccionaris i els trobàrem tan pràctics com qualsevol intèrpret... i molt menys problemàtics.

Mentre es preparava el sopar, passejàrem pel poble. L'església té molt poc per recomanar. A penes puc dir-vos com és l'arquitectura. Una mica de tot, crec, però res

perfecte o positiu. L'interior és quadrat en algunes parts i rodó en altres. Així, té molta varietat d'estils i no gaire bellesa pròpia. El poble no és especialment curiós. Hi ha poca evidència de riquesa o el que la darrera generació hauria anomenat noblesa. No es pot considerar una vila de palaus habitada per persones riques. En qualsevol cas, pel que vàrem veure. Molts dels carrers són estrets i les petites cases estan habitades per jomalers. De tant en tant sentíem el so d'un teler. Alguns dels millors edificis tenen portes grans i picaportes remarcables que H. C. hauria volgut arrancar i córrer amb ells, no pas amb un esperit maliciós, sinó d'amor per l'antic. Aquesta antigor també estava representada fortament en la fisonomia humana: mai abans no havia vist tants vells junts en un sol lloc. Ha de ser per accident, perquè no he pogut descobrir que Manacor tenguí anomenada per l'avançada edat de la seva població. Però era el dia de Sant Matusalem i, sens dubte, els vells s'havien congregat per honorar-lo. No cerqueu el dia al vostre almanac eclesiàstic: existeix només a Manacor. Ens varen atreure les entrades de les cases. No són obertes com les de Palma ja que en la seva major part formen un gran rebedor. Aquests espais són les habitacions ordinàries dels seus residents. Sovint, l'arquitectura és excel·lent i la simplicitat dels mobles és remarcable, donant a tot el conjunt una certa grandesa, refinament i sensació d'espai que trobàrem particularment encantadora.

Més endavant, quan passejàvem de nou pel poble, havien encès els llums i aquestes cases, amb els seus habitants, semblaven més pintoresques que mai. Algunes dones s'asseien als seus toms de filar; d'altres teixien o feien algun tipus de treball de fantasia; moltes portaven un mocador peculiar que era bastant digne. Sovint ens aturàvem i les observàvem i si ens trobaven presumptuosos, evidentment no ho manifestaven. En molts casos, si haguéssim parlat l'idioma, estic segur que podríem haver entrat en conversa i trobat una benvinguda molt amigable. Però, com a norma general, la gent de Manacor és molt inferior en tipus i aparença a la de Palma. En aquest últim cas, he dit que hi ha una certa bellesa en què l'ull es deté amb plaer. A Manacor no era així. La fisonomia d'aquella gent era de casta molt més baixa. Gairebé de característiques africanes, pells marrons i cabells negres gruixuts; cares que no s'harmonitzaven; boques grans i, si em perdoneu l'expressió, narius enlairades, impudents i curioses, però no pròpies. Ens cridà l'atenció aquesta diferència d'aspecte en dues poblacions separades només per unes hores de viatge i ens preguntàvem com s'entenia allò. Per a nosaltres, Manacor era lleugerament depriment. Aquestes influències, em temo, tenen un efecte major sobre mi del que és correcte o caritatiu. Però fins i tot H. C. va abandonar la poesia i va descendir a una prosa molt decidida i es va tornar força ordinari i encantadorament conversacional.

Pel que fa al propi poble, tot i que sense cap punt de bellesa, interessa al viatger. Construït sobre un terreny elevat, mostra un paisatge circumdant força variat del qual els elements més conspicuos eren els molins de vent, pintorescos i curiosos. Al capvespre, semblen grans criatures voladores amb ales curiosament desplegades. Estic segur que en veure'ls, te n'hauries sobresaltat. Decididament, la part més destacada del poble era la plaça que contenia l'església i l'hotel. Ho pensàrem completament en tornar-hi. I, quan pujàrem les escales i fórem saludats amb un olor saborós, H. C. va semblar radiant. La nostra mestressa havia preparat un àpat excel·lent. Fins i tot el cuiner era una recomanació per a l'hostal. Ampli, rodó i de bon humor, evidentment es delectava amb el seu art tant per a ell mateix com per als altres. Res no li va ser una molèstia.

Hauria estat disposat a romandre despert tota la nit per acomodar-nos, i fins i tot va romandre una vegada al seu lloc fins a mitjanit per atendre les nostres necessitats. Ens va desconcertar saber si aquest personatge era el nostre amfitrió o simplement el nostre cuiner, el criat de la mestressa o la seva altra meitat: suposo que no hauria de dir que la seva millor meitat; però de fet era la seva millor part. Va caldre una enorme quantitat de tacte i indagacions indirectes per descobrir-ho; perquè si no era l'amfitrió, tota aquesta devoció requeriria un reconeixement substancial. En aquest cas, sabérem que el cuiner només era el cuiner. Ens va permetre entrar en els sagrats recintes de la seva cuina, que era aproximadament set vegades més calorosa que la presó de Calcuta. Vàrem veure, admiràrem i escapàrem. És millor, abans del sopar, no endinsar-se en els misteris de l'àpat que s'acosta. És probable que en quedis desencisat i el millor apetit del món s'evaporarà. Aquesta nit ens assegurarem de no quedar desencisats. D'altra banda, a vegades estàvem neguitosos i no podíem saber si menjàvem peix, carn o aus. Ho acceptàvem tot de fe. I, per a postres, la nostra mestressa ens va donar pomes i raïm, figues seques i ametlles mallorquines acabades de torrar, marrons i cruixents.

Deambulàrem pel poble a la foscor, admiràrem els llums i les ombres de les cases, les dones filant i xerrant indolentment els últims moments abans de retirar-se. Hi havia lluna plena. Quina lluna! Rodona com un escut i resplendint amb llum líquida, pàl·lida com un espectre i silenciosa com els morts. Ens quedàrem molt de temps pels camps, fascinats per aquest silenci solemne i misteriós, aquesta llum en la foscor; just suficient per revelar tota l'amplària del paisatge i captar una sensació d'extrema solitud. Molt estranys semblaven els molins de vent amb les seves velles estranyes. Els llums de les cases es varen anar apagant gradualment; les portes es tancaren; el poble es va retirar; els carrers estaven deserts. Aquí i allà un cavaller embolicat i tremolant corria com si fos perseguit per un enemic, perquè la nit era fresca. Ho vam gaudir, però per a aquests mallorquins, sens dubte, era una atmosfera mortificant. Molt a baix, en un carrer estret, vàrem veure un vigilant solitari, embolicat, amb llanterna, pesat de passos, veu trista. Escoltant-lo, em vaig esgarriar; fascinat, el vaig seguir. Deambulava pel poble, deia l'hora i l'estat de la nit, i la seva veu era molt semblant a la dels de Palma. Tots tenen una certa nota predominant i una fórmula i ritme propis que, com la música salvatge del país, és peculiar per ella mateixa. Que segueixi sent així per molt de temps. El vàrem seguir fins als confins del poble i el veiérem desaparèixer entre molins de vent, no gaire lluny de l'estació de tren. Què volien els molins de vent amb l'hora i la nit, no ho podíem dir. No estaven habitats i no hi havia cases a prop. Dins del poble els carrers estaven foscos i sense il·luminar, probablement en honor a la lluna. Però alguns d'ells eren tan estrets que els seus suaus rajos no hi penetraven i semblaven sospitosos i insegurs. No és que realment sigui insegura Mallorca. La gent és honesta, o es diu que l'és. Els bandolers són desconeguts i no hi ha gaire cosa per robar ni val la pena assassinar.

Tomàrem a l'hotel, a punt per a una bona nit de descans i, esperant-la, succeí l'inesperat. Per començar, sota les nostres finestres, durant tota la nit, hi hagué una cridòria de gent; un rodolí de barrils, com si els gegants, jugant a futbol, ho fessin amb cent pilotes en lloc d'una. No he pogut descobrir la raó d'aquest pandemòniac bacanal, ni entendre per què continuà al llarg de la matinada. En qualsevol altre lloc, es podria haver pensat que eren les males obres de contrabandistes. Però aquell no era el nostre pitjor enemic. Teníem altres poders de la foscor contra els que lluitar: els mosquits inveterats i tumentosos. Però no em varen afectar ni de lluny tant com a H.

C. Jo ja els havia pagat el meu tribut en altres llocs: a Itàlia, i especialment a Sicília. A Catània em varen deixar mig mort i vaig arribar a Palerm una bonica nit amb una cara plena de turons, valls i desigualtats. El poc que els mosquits m'havien deixat de vida va expirar l'endemà quan em vaig veure al mirall. Aquesta nit, els mosquits de Manacor semblaven considerar-me com un vell conegut i dirigiren principalment el seu atac cap a H. C. Era la seva primera introducció a la plaga, perquè a Palma i Miramar no els havíem trobat; aquí eren en gran nombre. Oh, quin horrible zum-zum i xiuxiueig, just quan estàs caient en la inconsciència! Et despertes d'un bot amb una serietat i un horror que fan fugir qualsevol intent de dormir durant hores. Així va ser.

I després, quan la claror del dia començà a enlluernar i s'obria la perspectiva de reposar una o dues hores, sonaren les campanes de l'església, amb la intenció de despertar no només el poble, sinó tots els voltants. Era el soroll més horrible i discordant que puguis imaginar. No un pandemòniac bacanal, sinó un pandemòniac clerical, si això no és una contradicció de termes. I, és clar, aquells acostumats al so dormien, mentre que, en el nostre cas, finalment se'ns desterrà la son. En un excés d'exasperació, crec, si haguéssim pogut, hauríem dinamitat aquella torre. La paciència, al capdavall, té els seus límits: límits molt calculats a les cinc del matí després d'una nit de turment.

Amb la generalització de l'estiueig a Porto Cristo d'ençà de 1888, Francesc Femenies veié com ningú les possibilitats de l'indret, i el mes d'agost de 1889 hi inaugurava un hotel o fonda «en la que disfrutaban los huéspedes de cómodas habitaciones y bien condimentados alimentos». La premsa el recomanava als lectors «tanto por la baratura, como por la limpieza y demás condiciones necesarias al mejor establecimiento de esta índole». Fins i tot s'hi llogaven habitacions per temporada. A les primeres festes que s'organitzaren aquell mateix mes al port, hi acudiren tant de Manacor com dels pobles veïnats més de cinc-cents carros, sense comptar les diligències que anaven i venien de la vila. Al programa de festejos destacaren la missa a la casa-cova de Joan Amer, regates, cucanyes, focs artificials i el tradicional ball, que durà fins a les tres de la matinada. La nova fonda «no podía dar a basto a sus muchos comensales, pero sin embargo todos los que en ella pudieron entregarse a los placeres de la gula [...] quedaron altamente satisfechos».

D'ençà de la seva obertura, la Fonda Femenias no va ser l'única que hi hagué a Manacor. Es documenten diferents cases d'hostes (una categoria impositiva inferior a la de la fonda) que, si bé no foren tan populars com la Femenias, pensam que val la pena fer-ne memòria. Les més antigues es documenten l'any 1879: la de Miquel Ferrer Monserrat i la de Bartomeu Rosselló Sansó (1853-1910). Aquesta darrera era coneguda popularment com *sa Fonda de can Felip*. El seu propietari també amplià el negoci el 1889 amb una segona fonda a Porto Cristo que, l'any 1934, donà pas a l'Hotel Felip. El 1890 llogava una habitació als baixos de l'edifici per posar-hi una barberia.

L'any 1886 es troben les primeres referències a la fonda d'Antoni Muntaner

o d'en Coca, a la plaça de sa Bassa, que al segle xx dirigirien els seus hereus amb el nom de fonda Muntaner Hermanos (1911) i, posteriorment, Rafel Muntaner Coca (1913), culminant amb l'obertura de l'Hotel Muntaner. I el 1897 la d'Antoni Grimalt Vidal. A la *Guía de las Baleares* publicada per Pere d'Alcàntara Peña (1891) es diu de la fonda Femenias que «es de pintoresco aspecto, con buen café en su piso bajo y un pequeño teatro adjunto, en el cual suelen darse en la temporada del invierno funciones de zarzuela». Se citen tot seguit les següents cases:

- Fondes: Jaume Amer Mas, Joan Jaume Ballester i Bartomeu Rosselló Sansó. Curiosament, no anomena la d'Antoni Grimalt.
- Cases d'hostes: Miquel Ferrer i Antoni Muntaner.

A les acaballes del segle XIX s'obri un període de fosc documental pel que fa a la figura de Francesc Femenies i de part del seu complex. Mentre que del teatre disposam d'informació gràcies a la premsa ciutadana, el tarannà de la fonda ens és força desconegut. Sembla que Femenies passà per algunes dificultats, tal i com es pot constatar a través del número 4768 del *Boletín Oficial de la Provincia de las Baleares*, corresponent al 12 d'agost de 1897:

Por el presente edicto expedido en autos ejecutivos que se siguen a instancia de Dª Elvira Montaner y Ferrer en concepto propio y en el de legitima representante de sus hijos menores Dª María Magdalena, Dª Ana, Dª Elvira y don Damián Jaume, y de D. Gabriel Feliu y Manera obrando en concepto de legitimo representante de su consorte Dª Antonia Jaume, contra D. Francisco Femenias y Estrañy, se sacan a pública subasta, formando un solo lote por término de veinte días, los siguientes bienes: Una casa situa-

Fonda de Bartomeu Rosselló 'Felip', al carrer de Francesc Gomila.

Hotel felip etiqueta.

da en la plaza de palacio de la villa de Manacor, formando esquina, con tres portales en una de sus fachadas y cinco en la otra, todos sin numerar por ser de reciente construcción, correspondiéndoles los números tres, quince y diez y seis que señalaban las tres primitivas casas que constituyen hoy el edificio que se describe. Consta de planta baja y pisos superiores; la planta baja se halla destinada a café en una parte y a teatro en la otra; los pisos superiores al café, se hallan destinados a salón y habitaciones: y el superior al teatro, a fonda con dormitorios y habitaciones y demás oficinas necesarias. Comunica con el café una porción del mismo edificio, destinada a habitación del dueño del café. Linda por la derecha entrando, con casas de Bartolomé Blanes; por la izquierda, con la de D. Juan Nadal Presbítero, y por el fondo con una de Juan Martí y otra de Miguel Riera.

Dicha finca con tres toneles que existen en su lugar, queda justipreciada en treinta y seis mil pesetas valor en capital... 36.000'00

Un biliar justipreciado en... 150'00

Doce tacos, en... 36'00

Cuatro bolas, dos de ellas en buen estado y las otras deterioradas, en... 50'00

Una lámpara, en... 6'00

Un piano, en... 250'00

Siete espejos con marco dorado, en... 350'00

Nueve mesas con pie de hierro y madera con piedras mármoles, en... 135'00

Cuarenta y ocho sillas, en... 36'00

Once banquillos, en... 66'00

Quince lámparas, en... 4'5'00

Un aparador y mostrador con vidrieras, en... 150'00

Un tablero o juego de ajedrez, en... 10'00

Un reloj, en... 15'00

Tres cafeteras de latón, en... 15'00

Veintiséis cucharitas de metal blanco, en... 5'00

Una ponchera con un cucharón, en... 1'50

Cuatro espejos con marco dorado, en... 40'00

Seis mesas de madera con piedra mármol, en... 60'00

Veinticuatro sillas, en... 24'00

Ocho otomanas, en... 160'00

Un molinillo para moler café, en... 6'00

Once filas de butacas con diez y siete cada una, en... 165'00

Diez y seis lámparas con sus rebrancas, en... 64'00

Veinticuatro sillas para palcos, en... 18'00

Un reloj, en... 50'00

Un telón de boca y bastidores fijos; otro de selva, otro de salón, otro amarillo, otro ára-

be, otro blanco, casa pobre y cuatro puertas para los salones, trepepero [sic] de jardín y cuatro sillas y un sillón dorados, en... 800'00
 Doce camas de naranjo torneadas, en... 240'00
 Nueve ídem de tijera, en... 36'00
 Diez y nueve colchones, en... 380'00
 Doce jergones de paja, en... 60'00
 "Seis mesas de caoba, en... 48'00
 Siete espejos grandes, en... 35'00
 Seis mesas de noche, en... 60'00
 Cuatro espejos pequeños, en... 20'00
 Ocho pies con jofaina y jarro de loza, en... 20'00
 Diez y ocho sábanas viejas, en... 22'50
 Diez y ocho mantas de lana y algodón, en... 90'00
 Diez y ocho almohadones, en... 54'00
 Diez y ocho fundas, en... 13'50
 Seis mantas acolchadas, en... 60'00
 Una mesa tocador de caoba, en... 50'00
 Una mesa grande y redonda, en... 40'00
 Cinco mesas de comedor, en... 40'00
 Otra mesa para comedor, de diez y ocho palmos, en... 28'00
 Seis cuadros para comedor, en... 30'00
 Una lámpara de comedor, en... 6'00
 Doce jácaras con sus correspondientes platillos, en... 6'00
 Doce servilletas pequeñas, en... 3'00
 Seis cuchillos grandes con mango de plata, en... 12'00
 Cinco ídem pequeños, en... 9'00
 Treinta y seis cubiertos de metal blanco, en... 18'00
 Treinta cuchillos de mesa, en... 12'00
 Seis botellas de cristal para vino en... 4'50
 Cuatro ídem, para agua, en... 5'00
 Seis mantelos pequeños, en... 6'00
 Dos ídem grandes, en... 10'00
 Veinticuatro servilletas, en... 6'00
 Seis sillas de caoba, en... 18'00
 Treinta y seis sillas de comedor, en... 36'00
 Tres sillas de hierro para la galería, en... 3'75
 Varias cazuelas, pucheros, sartenes y demás de la cocina, en... 50'00

Suma total... 40.220'75

Además, sin que conste el número de cada clase de objetos que a continuación se enumeran: Soperas a cinco pesetas una. Platos a tres pesetas la docena. Tazas para caldo a veinte céntimos una. Salseras a dos pesetas cincuenta céntimos una. Fuentes a cinco pesetas una. Hueveras a cinco céntimos una. Fruterías a tres pesetas una. Y palanganas a dos pesetas una.

Queda señalado para el remate de todo lo relacionado, el día siete de septiembre próximo a las once de su mañana en los estrados de este Juzgado, con sujeción a las condiciones siguientes:

1.- Los muebles y efectos descritos, así como también la finca, fonda y teatro, se venderán en un solo lote.

2.- La finca descrita está hoy día en comunicación con una casa de herederos de D. Miguel Jaume y Muntaner, conforme resulta de la escritura pública de doce de septiembre de mil ochocientos ochenta y ocho autorizada por el notario D. Juan Palou y Coll, que los licitadores podrán examinar en la Escribanía del infrascrito actuario; y que el rematante, con arreglo a lo en dicha escritura pactado, deberá costear las obras de cierre de ambas fincas en la forma y extensión que la misma escritura indica como de cargo de don Francisco Femenías. La casa de referencia consta de planta baja y altos, dos lagares y una cisterna, señalada con el número catorce de la plaza de Palacio, lindante por la derecha entrando, con la misma plaza de Palacio donde dobla esquina y tiene un portal accesorio, por izquierda con teatro y fonda del mencionado Femenías y por la espalda con casa de Miguel Riera (a) Meliú.

3.- Para tomar parte en la subasta deberán los licitadores consignar previamente en la mesa del Juzgado o en la Caja General de Depósitos de esta provincia, una cantidad igual por lo menos al diez por ciento efectivo del valor de los bienes que sirve de tipo para la subasta, sin cuyo requisito no serán admitidos. Cuyas consignaciones serán devueltas a sus respectivos dueños acto continuo del remate, excepto, la que corresponda al mejor postor, la cual se reservará en depósito como garantía del cumplimiento de su obligación y en su caso como parte del precio de la venta.

4.- Los títulos de propiedad de la finca descrita estarán de manifiesto en la Escribanía para que puedan examinarlos los que quieran tomar parte en la subasta, con cuyos títulos deberán conformarse los licitadores y no tendrán derecho a exigir ningunos otros.

5.- Serán de cargo del comprador los gastos de subasta, remate, otorgamiento de escritura y demás necesarios hasta inscribir la finca en el Registro de la Propiedad.

6.- No podrá hacerse cargo el comprador de los bienes muebles hasta que acredite haber satisfecho el impuesto sobre derechos reales y transmisión de bienes.

Palma, siete Agosto de mil ochocientos noventa y siete. F. Augusto Corral. Ante mí, Guillermo Vidal.

Són diverses les conclusions que es poden extreure del text reproduït. En primer lloc, que la icònica imatge de la fonda que tots coneixem gràcies a fotografies antigues era llavors relativament nova, segurament de poc abans de 1897, ja que s'especifica que els portals encara no estaven numerats per ser un edifici de recent construcció aixecat sobre tres cases anteriors: el cafè, la casa

d'hostes i part del teatre que documentam d'ençà de 1872. A més, el tram que s'alineava amb la plaça del palau, emprat principalment com a espai escènic, no era propietat de Francesc Femenies tot i estar comunicat amb la resta del complex mitjançant una porta interior. Francesc el tenia llogat, i el fet de no pagar el lloguer va ser la causa de la subhasta que es descriu. Tot apunta que ambdues parts arribaren a un acord en el darrer moment que, presumiblement, suposà la compra de l'immoble causant de la disputa i per això mateix els documents del segle xx l'inclouen en parlar del teatre. D'altra banda, tant el mobiliari com els estris que hi apareixen provarien el luxe del servei d'allotjament i el nivell de la fonda manacorina.

Durant les conegudes Fires i Festes de Setembre de 1897, les fondes i cases d'hostes locals no foren suficients per satisfer les necessitats dels nombrosos visitants que es donaren cita a la vila. Va ser tanta la manca d'allotjaments que alguns fondistes de Ciutat instal·laren restaurants provisionals on el públic era servit a un preu força mòdic. Un diari ciutadà afirmava: «la comisió encargada de este importante asunto ha invitado al vecindario de Manacor para que declaren los dueños las habitaciones y camas que tienen dispuestas, con el respectivo precio, á fin de anunciarlo oportunamente para que los forasteros lo sepan». Segons la *Pequeña guía de Manacor e indicador comercial* publicada aquell mateix any, els empresaris manacorins del ram eren:

- Francesc Femenies.
- Rafel Muntaner, *Coca*.
- Bartomeu Rosselló, *Felip*.
- Guillem Cabrer, *Peça*.

Una vegada mort Francesc Femenies el 13 d'agost de 1900, hom creu que la seva vídua continuà al capdavant dels negocis almanco els primers anys. Encara el 1903, en una llista d'allotjaments, hi apareix el de la vídua de Femenies junt a les d'Antoni Muntaner *Coca*, Bartomeu Rosselló *de Can Felip* i Antoni Grimalt. Fins que el 1904 decidí vendre per separat la fonda i el teatre i traslladar la seva residència a Palma. Pel que fa a la primera, passà a mans d'Antoni Cubells Picó, que, a diferència de Francesc Femenies, promocionà principalment el cafè restaurant fent-ne tota una sèrie de reformes. Vet ací algunes notícies que recullen informació de la fonda:

- 1901, novembre: el comercial de la Casa Vidal de Barcelona, especialitzada en ungüents i en la distribució d'una faixa contra les hèrnies, hi romangué dos dies oferint els seus productes.
- 1904, març: el general Andrés Maroto, en companyia d'un comandant i

d'un capità de l'Estat Major, s'hi allotgen durant la visita a Manacor del Batalló d'Alfons XII. Foren obsequiats amb una serenata.

- 1904, juny: s'allotja a la fonda el capità general Ricardo Ortega, que és a Manacor amb l'objecte de revisar les forces militars de la població.
- 1904, juliol: el cafè restaurant serveix el banquet organitzat a Sant Llorenç pel novell prevere Salvador Galmés Sancho amb motiu de la seva ordenació sacerdotal i primera missa.
- 1905, gener: Josep Martí, representant dels grans magatzems barcelonins El Siglo, promociona els seus productes en una de les sales de la fonda.

Antoni Cubells fou objecte d'una denúncia el mes d'abril de 1905 per part dels serenos de la vila Mateu Busquets i Gaspar Martí per haver sorprès un grup de jugadors «en una dependencia del establecimiento conocido por Can Femenias [...] jugando al "monte", de los cuales solo conocieron a Gabriel Riera Palliser (a) Mora y Lorenzo Pascual (a) Salom, habiendo podido ocupar 24'20 pesetas en calderilla, plata borrosa y un duro al parecer falso y algunas pocas monedas de plata de buena ley; cuyo salón donde se jugaba lo tenían arrendado a Antonio Cubells Picó y Pedro Fullana Salas (a) Roig, estando destinado a jugarse en él a los prohibidos». El fiscal Miquel Rosselló Alemany demanà per als processats Cubells i Fullana una pena de dos mesos i un dia de presó i una multa de 1.001 pessetes. I per a Riera i Pascual, la pena d'un mes i onze dies de presó i una multa de 501 pessetes. Una vegada escoltats els acusats, el jutge determinà retirar l'acusació contra Antoni Cubells per manca de proves inculpatòries.

El negoci de la casa d'hostes canvià de mans poc temps després perquè, segons sembla, Antoni Cubells marxà a l'Argentina. Pel setembre de 1906 la junta directiva de la Unión Protectora Mercantil organitzà una gira per Mallorca per commemorar l'aniversari de la fundació de la societat. A Manacor, els expedicionaris arribaren als setanta socis i, sota la direcció del seu president José Granches, visitaren les coves del Drac i del Pirata.

Hospedáronse en la Fonda Femenias, cuya fachada había sido iluminada espléndidamente para recibir a los expedicionarios. A las diez y media se sirvió a éstos una cena espléndida, cena que mereció los elogios de todos y que nosotros recogemos para transmitirlos al dueño de la misma D. Bartolomé Monjo por el expresado trato y confort con que obsequió a los excursionistas.

Antoni Cubells Picó. Fotografia gentilesa de Joan Cubells.

Uns dies després, un altre grup de vint-i-cinc excursionistes partiren a peu de la fonda per visitar les coves del Pirata sense saber que viurien una autèntica aventura. Malgrat que duïen guia, degut a una intensa boira equivocaren el camí i necessitaren més de tres hores per arribar al seu destí.

Bartomeu Femenies Martí, *Monjo*, morí d'un atac cardíac el 26 de desembre de 1906. En aquells moments, Manacor tenia sis fondes més a part de la seva: la d'Antoni Grimalt Vidal; la de Sebastià Martí; la de Jaume Muntaner; la d'Antoni Picó; la de Bartomeu Rosselló i la de Jaume Suasi. Una setmana després de l'òbit, alguns amics del difunt organitzaren al mateix teatre una vetllada de sarsuela a benefici de la seva vídua. Es representaren les següents obres: *Dolores*, *El Tirador de las Palomas* i *Los Granujas*. En els intermedis el Sr. Morsin presentà diferents jocs de prestidigitació. Hi acudí un nombrós públic.

La veritat és que d'ençà d'aquella data perdem la pista dels seus propietaris. A finals de novembre de 1908 es tornava a obrir al públic «el antiguo y acreditado café Femenias» sota la direcció de Josep Vallès. Quan el mes d'agost de 1909 era detingut el director del setmanari local *Justicia*, Jiménez Moya, la policia escorcollà la seva habitació i li requisà la correspondència. L'endemà fou portat a Palma sota custòdia de dos inspectors per embarcar-lo cap a Barcelona. «El salón de lectura que dicho señor había abierto en el “Café Femenias” no ha sido cerrado» i la publicació que dirigia deixà de sortir al carrer temporalment. No hem pogut aclarir, de tota manera, si la fonda i el cafè tenien el mateix propietari.

La contribució de 1909 ens confirma que la fonda era explotada per Pablo Nauvell, de qui no sabem res més. Les altres fondes presents aquell any eren:

- La de Sebastià Martí, a la plaça del Carril.
- La dels germans Muntaner, al carrer del Mercadal.
- La dels germans Rosselló, al carrer del Capità Antoni, 7.
- La de Jaume Suasi, a la plaça del Carril.

Dos anys més tard (octubre de 1911), els seus responsables adquirien a Barcelona, conjuntament amb el diligencier Llorenç Font *Vinagre*, un elegant automòbil per destinar-lo al transport de passatgers, principalment per anar a les coves. N'era xofer el mateix Llorenç Font.

L'any 1920 es feia publicitat de l'Hotel Riera, abans Femenias, propietat de Bernat Riera Sureda, «completamente reformado, excelente cocina, inmejorables habitaciones, servicio económico y esmerado. En combinación con el Hotel Femenias de Porto Cristo». Al l'agost de 1938 s'obrí, a peu de carrer, el Bar Turismo, un dels establiments més emblemàtics de la ciutat. Al febrer de 1943 l'ajuntament va autoritzar unes obres a la Indústria Espanyola de Perles Imitació

L'Hotel Riera cap al 1920.

per inaugurar un local que va ser la primera botiga de venda de perles de Mallorca. Una dècada més tard, el 1953, l'hotel va passar a mans de Jacint Barceló. En els seixanta, el recinte va ser famós pels banquets de noces i comunions que s'hi celebraven, a més d'algun acte institucional. El 1974 el negoci va passar a mans de Jaume Dam, un jove català que des de feia tres anys hi treballava de cuiner. Finalment, el 17 de juliol de 1995 va tancar les portes.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Biblioteca Nacional d'Espanya [en línia]. <<https://www.bne.es>>
- CARVAJAL, A.; GOMILA, A. (2019). «El complex Femenias: una fonda, cafè i teatre al segle XIX manacorí». *Ala Est*, núm. 55 (gener). Col·lecció «Històries Oblidades: petit recull de relats manacorins», núm. 22, p. 83-86.
- CORTADA, J. (1845). *Viaje a la isla de Mallorca en el estio de 1845*. Barcelona: Imprenta de A. Brusi.
- DOMÍNGUEZ, D.; FEBRER, M. (2011). *Teatres i cinemes de Manacor*. Felanitx: Gràfiques Llopis.
- Libres de baptismes i defuncions. Arxiu Municipal de Manacor.

- PEÑA, P. (1891). *Guía manual de las Islas Baleares con indicador comercial*. Palma: Librería de J. Tous Editor.
- Pequeña guía de Manacor e indicador comercial* (1897). Palma: Tipo-litografía de Amengual y Muntaner.
- ROSSELLÓ, R.; VAQUER, O. (1991). *Història de Manacor. El segle XVI*. Palma: Prens Universitaria.
- SANSÓ, S. (2018). *Manacor viu. Persones, poble i propietats (segles XVI-XX)*. Manacor: Purpurina Editorial.
- VARGAS PONCE, J. (1787). *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares*. Madrid: Imprenta de la Viuda de Ibarra, Hijos y Compañía.
- WEYLER, F. (1862). *Historia orgánica de las fuerzas militares que han defendido a la isla de Mallorca desde su conquista en 1229 hasta nuestros días*. Palma: Imprenta de José Gelabert.
- WOOD, C. W. (1887). «Letters from Majorca». *The Argosy*, volum XLIV, p. 30-47.

Els inicis del turisme a Manacor (III). **Les belleses de les coves del Drac obrin Manacor al món**

Albert Carvajal Mesquida i Antoni Gomila Grimalt

Arribats a aquest punt, tenim els expedicionaris traslladats fins a Manacor i amb la seguretat de poder allotjar-se en una fonda de comoditat equiparable a la de qualsevol altra de Palma o d'una ciutat peninsular, i que, a més, els ofereix serveis complementaris per visitar allò que han vingut a veure: les coves d'Artà i del Drac.

Antoni Pascual i Maria Esperança Nicolau assenyalen que «amb l'arribada de la Il·lustració en primer lloc i del Romanticisme uns anys després, canvien els interessos envers la natura, i en conseqüència envers les coves. Aquestes passen a ésser un indret més per visitar, estudiar i, per què no, gaudir-ne. Tot això potenciat per l'aparició de grups amb interès científic. Durant la segona meitat del segle XIX, diferents personatges de renom a tot Europa viatjaren a les Balears, a la recerca de l'exotisme i el gaudi de la natura i el paisatge. En aquest "tour" un lloc ineludible eren les coves, especialment les d'Artà i les del Drac».

Pel que fa a les coves d'Artà (Capdepera), encara que n'hi ha referències que es remunten als segles XVII i XVIII, les exploracions més antigues semblen ser del 1806. L'any 1840 se'n documenta la primera descripció detallada i el 1862 l'escriptor Pere d'Alcàntara Peña en realitza l'aixecament topogràfic. Durant la segona meitat del segle XIX, la caverna va ser recorreguda per nombrosos viatgers espanyols i europeus. Les obres de condicionament començaren en aquells moments, i destaca la construcció d'una gran escala d'accés de pedra seca amb motiu de la visita que la reina Isabel II hi havia d'efectuar l'any 1860.